Sosyal Bilimler Dergisi / The Journal of Social Sciences

Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 8, Sayı: 52, Haziran 2021, s. 1-19

ISSN: 2149-0821 Doi Number: <http://dx.doi.org/10.29228/SOBIDER.51389>

Prof. Dr. Abdullah EKİNCİ

Harran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ekinci63@gmail.com

Mehmet KISAK

Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD, Ortadoğu Çalışmaları Programı, 100/2000 YÖK Doktora Bursiyeri, mhmtksk63@gmail.com

ANA HATLARIYLA İKİ DÜNYA SAVAŞI'NDA İRAN VE RIZA ŞAH

Özet

İran; binlerce yıllık geçmişi, kozmopolit toplum yapısı ve zengin dini dokusu ile Ortadoğu'nun kendine özgü kültürel derinliği olan ülkelerinden biridir. Bu nitelikleri onun geçmişte olduğu gibi yakın dönemde de dikkatleri üzerine çeken bir ülke olmasında etkili olmuştur. Özellikle yirminci yüzyılın ilk yarısı bu yönüyle ülke tarihinde derin izler bırakan bir süreç olmuştur. Bu çalışma, ana hatlarıyla iki dünya savaşı ve Rıza Şah döneminde İran'da meydana gelen gelişmeleri ele almıştır. Çalışmada kullanılan kaynaklardan hareketle İran'ın Birinci Dünya Savaşı'nda tarafsız olmasına rağmen işgalden kurtulamadığı görülmüştür. Ayrıca ülke bir yandan işgal edilirken diğer yandan da salgın hastalık, kıtlık gibi afetlere maruz kalmıştır. Bunlarla birlikte iki savaş arası dönemde iktidarı elinde bulunduran Rıza Şah Pehlevi; milliyetçi, merkezîyetçi ve modernleşmeci bir politika izlemiştir. İktidarının son dönemlerinde patlak veren İkinci Dünya Savaşı ülkenin işgaline ve aynı zamanda onun tahtı oğlu Muhammed Rıza'ya bırakmasına sebep olmuştur.

Anahtar kelimeler: İran, Birinci Dünya Savaşı, Rıza Şah Pehlevi, Modernleşme, Merkezileştirme, Müttefik Devletler.

İRAN AND REZA SHAH WITH THE MAIN LINES IN TWO WORLD WARS

Abstract

Iran, with its thousands of years of history, cosmopolitan social structure and rich religious texture, is one of the countries of the Middle East with its own cultural depth. These qualities have been effective in its being a country that has attracted attention in the recent period as in the past. Especially in the first half of the twentieth century, with this aspect was a process that left deep traces in the history of the country. This study mainly outlined the two world wars and the developments that took place in Iran during the reign of Reza Shah. According to the sources used in the study, it was seen that although Iran was neutral during the First World War, it could not escape from the occupation. In addition, while the country was occupied on the one hand, it was subjected to disasters such as epidemics and famines on the other. Along with these, Reza Shah Pahlavi, who held power in the period between two wars; followed a nationalist, centralist and modernizing policy.

Keywords: Iran, World War I, Reza Shah Pahlavi, Modernization, Centralization, Allied States.

GİRİŞ

Ortadoğu ile Kafkasya arasında konumlanan İran'ın Hazar Denizi, Basra Körfezi ve Hint Okyanusu gibi önemli noktalara kıyısı olması hasebiyle jeopolitik açıdan önemli bir yer teşkil etmektedir. Ayrıca günümüzde petrol ve doğalgaz gibi yer altı kaynaklarının bölge sınırları içerisinde bulunması önemini daha da artırmıştır.¹ İslam ve Türk dünyası için de mühim bir yer teşkil eden İran² ideolojik ve kültürel yönden ayrı bir kimliğe sahiptir. Ayrı bir kimliğe sahip olmasında Fars ve Şiilik gibi unsurlar etkili olmuş ve bu özellik onun bölgedeki diğer ülkelerden farklı olmasını sağlamıştır. Şii kimliği ile Ortadoğu ve Orta Asya'da yaşayan Şiiler üzerinde etki alanı oluşturmuş,³ ayrıca çok farklı etnik, kültürel nüfusa ev sahipliği yapmıştır.⁴

İran, sahip olduğu tüm bu özelliklerden dolayı uzak geçmişte olduğu gibi yakın tarihte de dikkatleri üzerine çeken bir ülke olmuştur. Birçok devlete ev sahipliği yapmış, modern dönemde Kaçar ve Pehlevi yönetimlerini yaşamıştır.⁵ Birçok gelişmenin yaşandığı Kaçar Dönemi öncelikle İran'ın anayasal tarihinde önemli bir yeri olan Meşrutiyet hareketine tanıklık etmiştir. 1905-1911 yıllarını kapsayan ve geleneksel çarşı tüccarları, ulema ile reform yanlısı

¹ Suveyda Karakaya, "İran", *Modern Orta Doğu Siyasi Tarihi*, Ed. Hasan Öztürk, Bilgesam Yayınları, İstanbul 2016, s. 181.

² Yalçın Sarıkaya, *Geçmişten Günümüze İran: Tarih, Siyaset, Toplum ve Kültür*, TASAV, Ankara 2012, s. 1.

³ Karakaya, *age*, s. 181.

⁴ Abbas Amanat, *Iran Modern History*, Yale University Press, London 2017, p. 1.

⁵ Sofia A. Koutlaki, *Among The Iranians (A Guide to Iran's Cultur and Customs)*, Intercultural Press, Boston and London 2010, p. 205.

radikal bir grubun etkin rol oynadığı bu hareket İran tarihinin yeni bir dönemini oluşturmaktadır.⁶

Bu süreçte meydana gelen diğer bir hadise ise birçok devlette olduğu gibi İran'ın da olumsuz bir şekilde etkilendiği Birinci Dünya Savaşı olmuştur. İran tarafsız olduğunu ilan etmesine rağmen bu savaşın ağır şartlarından etkilenmiştir. Ahmed Şah'ın başta olduğu bu dönem İran açısından zorlu bir dönem olmuştur.⁷ Özellikle Avrupa ile diğer kıtalardan yaklaşık yirmi beş devletin katıldığı bu büyük savaş, İttifak devletleri ile İtilaf devletleri arasında meydana gelmiş ve savaşa katılan ve katılmayan devletlere ağır yükümlülükler getirmiştir. Nitekim bu savaşta ağır yaptırımlara maruz kalan devletlerden biri de İran olmuştur.⁸

1. Birinci Dünya Savaşı'nda İran

İran tüm bu gelişmelere rağmen savaşta tarafsız kalmak için mücadele etmiş fakat böylesine büyük bir savaşta tarafsız kalabilmek oldukça zor olmuştur. Özellikle düzenli bir ordusu olmayan ülkenin 8.000'i Rus, 7.000'i de İsveçli komutanların emrinde bulunan bir kara ordusu bulunmaktaydı. Ayrıca deniz ve hava kuvvetlerine sahip değildi.⁹ Bunlarla birlikte güçlü bir merkezi hükümetin olmayışı, Ahmed Şah'ın ve Mustavfi el-Mamelek kabinesinin güçsüz olması gibi etkenler İran'ı tarafsız olmaya zorlamıştır.¹⁰ İran savaşın başlamasına ilk tepki olarak 1 Kasım 1914 tarihinde tarafsız olduğunu beyan ettiği bir fermanla cevap vermiştir. Fakat bu savaşta tarafsız olduğunu ilan etmesine rağmen dış devletlerin müdahalesinden kurtulamamıştır.¹¹

İtilaf ve İttifak devletlerince savaşa sokulmaya çalışılan İran sonunda kendini savaşın içerisinde bulmuştur. Özellikle Almanya'nın doğuda yeni cepheler açmak istemesi İran'ı kendi tarafına çekmesi açısından önemliydi. Tarafsız kalmak için gerekli şartların elverişli olmamasından dolayı bazı İranlılar ittifak yapılmasından yana tavır koymuşlardır. Coğrafi olarak uzak oluşu ve İran'dan ziyade Hindistan'da çıkarları olmasından dolayı Almanya bu açıdan uygun bir müttefik olarak görülmekteydi.¹² Neticede Almanlar İran'ın önde gelen siyasetçileriyle birtakım temaslar kurmuş ve Başbakanla gizli bir ittifak antlaşması imzalamışlardır. Bu antlaşma ile birlikte İran, Almanya'nın yanında savaşa dâhil olmuştur.¹³

Almanya'nın esas amacı Hindistan ve Afganistan'a ulaşarak bu bölgelerde İngilizlere karşı isyan hareketlerini teşvik etmektir. Bu amacı görev edinen Alman casusları İran'da propagandalar başlatmış, savaşın üzerinden altı ay geçtikten sonra aşiretler arasında İngiliz ve

⁶ William L. Cleveland-Martin Bunton, *A History of the Modern Middle East*, Westview Press, Boulder 2009, p. 143-144.

⁷ İsmail Safa Üstün, "İran (Safevilerden Günümüze Kadar)", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 22, İstanbul 2000, s. 402.

⁸ Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-2014)*, Der Yayınları, İstanbul 2015, s. 602.

⁹ Abdolvahid Soofizadeh, *Kaçar Hanedanlığı Dönemi'nde Osmanlı-İran İlişkileri (1795-1925)*, Ankara 2020, s. 205.

¹⁰ Touraj Atabaki, "The First World War, Great Power Rivalries and the Emergence of a Political Community in Iran", *Iran and the First World War (Battleground of the Great Powers)*, Ed. Touraj Atabaki, I. B. Tauris, London and New York 2006, p. 2.

¹¹ Shaul Bakhash, "World War I", *Iran a Country Study*, Ed. Glenn E. Curtis-Eric Hooglund, Kessinger Publishing, Washington 2008, p. 26.

¹² Atabaki, *age*, p. 2.

¹³ David Fromkin, *A Peace to End All Peace (The Fall of the Ottoman Empire and the Creation of the Modern Middle East)*, Henry Holtand Company, New York 2001, p. 208.

Ruslara karşı propagandalar gerçekleştirmişlerdir.¹⁴ Bu faaliyetlerin gerçekleştirilmesinde Almanların Arabistanlı Lawrence'ı olarak tanımlanabilecek olan Wilhelm Wasmuss; Kaşkaylar, Hamseler, Buyer Ahmediler, Sencabi Kürtleri ve Araplar arasında ayaklanmaların çıkmasında etkili olmuştur. Bu faaliyetlerin haricinde Almanlar İran Jandarması içerisinde bulunan İsveçli subayların¹⁵ firar etmesinde de etkin rol oynamışlardır.¹⁶

Alman casusların İran'ın güneyinde Rusya ve İngiltere aleyhinde propaganda yapması, güneydeki petrol alanlarında faaliyetler yürütmesi İran'ın tarafsızlığını sona erdirmiştir. Zaten İran toprakları içerisinde bulunan İngiltere ve Rusya, İran'ın güneyindeki petrol alanlarının tehdit altında olması gerekçesiyle ülkenin birçok yerini işgal etmeye başlamıştır.¹⁷ Bu bağlamda İngiltere petrol bölgesini olası Alman saldırısından korumak amacıyla Basra'yı işgal ederken Rusya ise kuzeyden işgale başlamış,¹⁸ özellikle Tebriz, Kazvin ve Tahran'da bulunan Kazak Tugayı ile İran'ın kuzeyinde hazır vaziyetteki birliklerini kullanmıştır.¹⁹

Tüm bunlar yaşanırken Osmanlı Devleti'nin²⁰ İngilizlere karşı kazanmış olduğu bir zafer, Almanya ve onun müttefikleri açısından olumlu bir sonuç doğurmuştur. Kutü'l-Amâre olarak da bilinen bu savaş İngilizlere karşı yapılan uzun bir kuşatmanın ardından zaferle sonuçlanmıştır. 1916 yılında İngilizler teslim olmuş ve bu durum Almanya ve müttefikleri için bir moral kaynağı olmuştur.²¹ 1916 yılı içerisinde meydana gelen diğer bir hadise de İngiltere ve Rusya ile ortak imzalanan bir ittifak antlaşmasıydı. Bu antlaşma ile Rusya, İran'da 12.000 kişiden oluşan bir askeri güç bulundururken İngiltere ise İranlı ve Hintli askerlerden oluşan ve "Tüfenkdar-ı Cenub-ı İran (Güney Polisi)" adıyla anılan 8.000 kişilik bir birlik oluşturmuştur. Kurulan bu birliğin idaresi İngiliz subaylara verilirken, Rusya ve İngiltere bu birlikler için ayda 200.000 tümen vereceklerine dair taahhütte bulunmuşlardır. Böylelikle İran ve Afganistan'da Alman tehlikesine karşı bir ittifak kurulmuştur.²²

Bu gelişmelerle birlikte Rus ve İngiliz karşıtı olan Almanlar ile savaşa girmek isteyen bir kesim Kirmanşah'ta geçici bir hükümet kurmuştur. Öyle ki Alman yanlısı olan Demokratların faaliyetleri Rus ve İngilizler tarafından olumlu karşılanmamış, hatta Kazvin'de yerleşik durumda olan Rus askerleri başkenti işgal etme düşüncesiyle Tahran'a doğru

¹⁴ Mansoureh Ettehadiyyeh, "The Iranian Provisional Government", *Iran and the First World War (Battleground of the Great Powers)*, Ed. Touraj Atabaki, I. B. Tauris, London and New York 2006, p. 9.

¹⁵ İran jandarması bünyesinde İsveçli subayların bulunmasının sebebi İran ile İsveç hükümetlerinin jandarmanın eğitilmesi konusunda yapmış oldukları bir anlaşmaya dayanmaktadır. İran hükümeti, öncelikli olarak jandarmaların eğitilmesi için İtalya ile irtibata geçmiş fakat İngiltere ve Rusya'nın bu gelişmeye karşı çıkmasıyla birlikte bu karardan vazgeçilmiştir. Bunun üzerine alternatif olarak görülen İsveç'le bağlantı kurulmuş ve jandarmanın eğitilmesi için eğitim heyeti ve subay tahsis edilmiştir. Böylece Devlet Jandarması Yüksek Komutanlığı, Binbaşı H. O. Hjalmarson'un liderlik ettiği bir İsveç askeri heyeti tarafından oluşturulmuştur. Bkz. Stephanie Cronin, "Iranian Nationalism and the Government Gandarmarie", *Iran and the First World War (Battleground of the Great Powers)*, Ed. Touraj Atabaki, I. B. Tauris, London and New York 2006, p. 44.

¹⁶ Ervand Abrahamian, *A History of Modern Iran*, Cambridge University Press, New York 2008, p. 60.

¹⁷ Peter Mansfield, *Ortadoğu Tarihi*, Çev. Ümit Hüsrev Yolsal, Say Yayınları, İstanbul 2012, s. 220-304.

¹⁸ Coşkun Faik Kavala, *İran: Modern Tarih*, Doğu Kitabevi, İstanbul 2019, s. 36.

¹⁹ Mohammad Reza Djalili-Thierry Kellner, *İran'ın Son İki Yüz Yıllık Tarihi*, Çev. Reşat Uzmen, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2011, s. 53.

²⁰ Almanya'nın ittifakı olan Osmanlı Devleti bir yandan Urmiye'yi işgal ederken bir yandan da İsmail Han Simko'yu İran'a karşı desteklemiştir. Bkz. Atabaki, *age*, p. 1.

²¹ T. G. Fraser-Andrew Mango-Robert Mcnamara, *The Makers of the Modern Middle East*, Ginkgo Library, London 2015, p. 104.

²² Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, Selenge Yayınları, İstanbul 2012, s. 488-489.

yürümüşür.²³ Böylece Üçüncü Meclis'te 136 vekil içerisinde Demokrat Partili olan 30 vekil bazı gazeteci ve siyasetçilerle birlikte “uzun yürüyüşü” başlatarak önce kurmuş oldukları Ulusal Savunma Komitesi ile Kum'da durmuşlar, daha sonra ise Kaşan'a geçmişlerdir. En sonunda ise Kirmanşah'ta “İran Geçici Hükümeti”ni kurmuşlardır. İttifak devletleri tarafından resmen tanınan bu hükümet İngilizlerin baskısına maruz kalmış ve 1916 yılında Kirmanşah'ın Rus kuvvetlerine teslim olmasıyla da son bulmuştur.²⁴

1916 yılının diğer önemli bir gelişmesi ise Gilan'daki kırsal alanların büyük bir kısmının Mirza Küçük Han tarafından kontrol altına alınması olmuştur.²⁵ Ayrıca İran bu süreçte büyük bir savaşın ortasında olduğu gibi ülke üzerinde emelleri olan devletlerin farklı şekillerde uygulamış olduğu politikalarla da yüzleşmek zorunda kalmıştır. Bunların başında İran'ın güneyindeki petrol kaynakları meselesi gelmektedir. Daha önceki süreçte İran petrolünün çıkarılması, işlenmesi ve satılma hakkı İngilizlere verilmişti. 1915 yılında bir meclis oturumunda İngilizlere petrol konusunda verilen imtiyazlar konuşulmuş ve bu imtiyazlar İran'a hıyanet olarak algılanmıştır. Hatta Churchill bu antlaşmayı bir ticaret antlaşmasından ziyade herhangi bir problemle karşılaşılması durumunda İran'ın içişlerine müdahaleyi kolaylaştıracak bir araç olarak düşünmüştür. Neticede İngiltere Birinci Dünya Savaşı esnasında bir yandan merkezi hükümetten desteğini esirgemezken bir yandan da güneyde petrol kaynaklarının güvenliğini sağlamak adına aşiretlerle birlikte hareket etmiştir. Bunun yanında İran'a ödenmesi gereken ücretler konusunda sözler tutulmadığı gibi savaş masrafları gerekçe gösterilerek halkın temel gıda ve hayvanlarına da el konulmuştur.²⁶

1917 yılına gelindiğinde hem savaşın tarafları hem de İran açısından önemli bir gelişme yaşanmıştır. Bolşevikler, Lenin önderliğinde 25 Ekim 1917 tarihinde²⁷ başarılı olmuş ve Lenin bu başarıyı bir toplantıda işçi ve köylü devriminin zaferi olarak nitelemiştir.²⁸ Bolşevik Devrimi Ruslar açısından olduğu gibi İran açısından da bazı sonuçlar doğurmuştur. Bu devrim İran'da meclislerin açılmasını talep eden Demokratları güçlendirirken bir yandan da Rusların kendi iç meselesine dönmesi gerektiğinden dolayı kademeli olarak İran'dan askeri gücünü çekmesine sebep olmuştur.²⁹ Bunlarla birlikte İngiltere açısından da bazı yansımaları olan bu devrim, Rusların askeri gücünü İran'dan çekmesiyle İngiltere'ye rakip olacak herhangi bir gücün kalmamasına ve Ruslardan boşalan yerlerin İngilizler tarafından doldurulmasıyla sonuçlanmıştır.³⁰

²³ Cronin, *age*, p. 53-54.

²⁴ Atabaki, *age*, p. 3.

²⁵ Coşkun Topal, “Mirza Küçük Han Hareketi ve İran'da İngiliz-Rus Rekabeti”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 174, 2008, s. 191. Ulemanın çoğunluğunun karşı olduğu bu hareket, o dönemde etkili olan din âlimi Ayetullah Müderris tarafından desteklenmiştir. Neticede bu isyan İngiliz ve Ruslar arasında Şubat 1921'de imzalanan antlaşma ile güç kaybederken Rıza Han'ın kumandasında yapılan mücadele ile tamamen sona ermiştir. Bkz. Asaf Hüseyin, *İran'da Devrim ve Karşı Devrim*, Çev. Taha Cevdet, Pınar Yayınları, İstanbul 1988, s. 63-64.

²⁶ Yasin İpek, *Kaçar Hanlığı ve Bahaîler*, (Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 2009, s. 121-122.

²⁷ Jülyen takvimine göre verilen bu tarih miladi takvime göre 7 Kasım 1917 tarihine denk gelmektedir.

²⁸ Edward Hallet Carr, *The Bolsheviki Revolution (1917-1923)*, V.I, W. W. Norton & Company, New York 1985, p. 98-99.

²⁹ Mansoureh Ettehadieh Nezam-Mafi, “Qajar Iran (1795-1921)”, *The Oxford Handbook of Iranian History*, Ed. Touraj Daryaee, Oxford University Press, Oxford 2012, p. 342.

³⁰ Maysam Behravesht, “The Formative Years of Anglo-Iranian Relations (1907-1953): Colonial Scramble for Iran and Its Political Legacy”, *Digest of Middle East Studies*, Vol. XXI, No. 2, 2012, p. 390.

1.1. Savaş Sonrası Yaşanan Gelişmeler

Ruslar 1917 devrimiyle başlayan İran topraklarından ayrılma kararını 1918 yılında imzalanan ve İran'ın bağımsızlık ile toprak bütünlüğünü temel alan Brest Litovsk Antlaşması ile devam ettirmiştir.³¹ Rusya yaşanan gelişmelerle İran topraklarından yavaş yavaş ayrılırken Osmanlı Devleti ise Mondros Mütarekesi gereğince İran topraklarından çekilmeye başlamıştır.³² Rusya ve Osmanlı İran topraklarından çekilmeye başlarken İngiltere ise tam tersine buraya yerleşmeye başlamış ve 1919 yılında İran ile imzalamış olduğu bir antlaşma gereği buradaki varlığını pekiştirmiştir. İngilizlere yakınlığı ile bilinen Sadrazam Vusukuddevle hükümeti ile İngiltere arasında imzalanan bu antlaşma İngilizlere göre İran'ın güvenlik ve savunma yeteneklerini geliştirmek ve Hindistan ile Avrupalı güçler arasında daha güvenilir bir tampon devlet oluşturma düşüncesiyle yapılmıştır. Uzun bir süre İngiltere'nin mali ve siyasi yardımına bağımlı olan İran hükümeti hem ülke içinde yaygın olan muhalefeti ortadan kaldırmak hem de kaybolan statükoyu yeniden oluşturmak için bu antlaşmaya sıcak bakmıştır.³³

Bu antlaşma 1919 yılı boyunca halkın tepkisiyle karşılaşmış ve antlaşma karşıtı olan milliyetçi bir hareket oluşmuştur. Ülkedeki bazı gazeteler bu antlaşmaya ve onu imzalayanlara tepki gösterirken aynı zamanda antlaşmaya karşı gösteriler düzenlenmiştir. Bunlarla beraber hükümet buna muhalefet edenleri hapis ve sürgün etme gibi yöntemlerle cezalandırmaya çalışmıştır. Antlaşmaya karşı tepkiler 1920 yılı boyunca da devam etmiş ve bazı bölgelerde demokratik hareketlerin çıkmasına zemin hazırlamıştır.³⁴ Bu demokratik hareketler içerisinde en etkili olanı Muhammed Hiyabani önderliğinde İran Azerbaycanı'nda yürütülen faaliyet olmuştur. Meşrutiyet döneminde de etkili olan ve iyi eğitim görmüş bir din âlimi olan Hiyabani, Meşrutiyet döneminde olduğu gibi sonraki süreçte de etkin bir rol oynamıştır. O, isyanın başlarında İran Azerbaycanı'ndaki şehirlerden gelen temsilcilerle bir konferans düzenlemiştir. Konferans sonrasında Fars ve Azeri dilinde Teceddüt gazetesi kurulmuş ve Demokrat Parti'nin ismi değiştirilerek Azerbaycan Demokrat Partisi olarak belirlenmiştir. Bu gelişmelerle birlikte Azerbaycan'da düzenlenen konferansta İran merkezi yönetiminden bölgelerine güven verecek bir valinin görevlendirilmesi, Tahran'da Milli Meclis'in toplanarak anayasanın öngördüğü şekilde encümenlerin tekrar toplanması gibi taleplerde bulunulmuştur.³⁵

Görüşmelerde bir çözüm bulunamamış ve Hiyabani'nin talepleri karşılık bulmamıştır. Bu gelişmelerle birlikte İran Azerbaycanı'ndaki isyan merkezi hükümetçe tam anlaşılamamış ve Hiyabani tarafından Azerbaycan'ın tümü ele geçirilmiştir. Böylece Hiyabani 1920 yılının Nisan ayında kısa süre içerisinde son verilecek olan Azadistan Devleti'ni kurmuştur. Hiyabani hareketi

³¹ John W. Wheeler-Bennett, *Brest-Litovsk: The Forgotten Peace (March 1918)*, Macmillan and CO, London 1938, p. 383.

³² Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995)*, Alkım Yayınevi, İstanbul 2009, s. 184.

³³ İngiltere'nin hükümete askeri danışman, idari uzman sağlamak ve ülkenin ekonomik altyapısını yenilemek gibi maddeleri içeren bu antlaşma ülkedeki petrol kaynaklarından mahrum kalacağını düşünen Fransa ve Amerika tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Bkz. Behraves, *agm*, p. 390-391. Petrol kaynakları üzerinde emelleri olan devletlerin bu antlaşmaya tepki göstermesinin dışında ülke kamuoyu da bu gelişmelere pek olumlu bakmamıştır. Zira o dönemde Tahran'da çıkarılan yirmi altı gazete ve dergiden yirmi beşi bu antlaşmaya karşı çıkmıştır. Bkz. Fromkin, *age*, p. 457.

³⁴ Nikkie R. Keddie, *Modern Iran (Roots and Results of Revolution)*, Yale University Press, Haven and London 2006, p. 76-77.

³⁵ Brenda Shaffer, *Sınırlar ve Kardeşler (İran ve Azerbaycanlı Kimliği)*, Çev. Ali Gara-Vüsal Kerimov, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2008, s. 48-49.

Rıza Han'ın güçleri tarafından bastırılmış ve Hiyabani sonunda idam ettirilmiştir.³⁶ Bu hareket her ne kadar kısa süreli olarak görülsün de İran Azerbaycanı'nda bağımsızlık adına, birleşik Azerbaycan adına önemli temellerin atılmasını sağlamıştır.³⁷

Bu gelişmelerle birlikte savaş süreci, İran açısından bazı önemli sonuçlar doğurmuştur. Bunlardan ilki İran siyasi kültürünün militarize olmasına sebep olmuştur. Öyle ki savaş sonrası ortaya çıkan ayrılıkçı hareketler siyasi güç ile toprak bağımsızlığı arasındaki bağı güçlendirmiştir. Ayrıca İran'da on dokuzuncu yüzyılda olduğu gibi yirminci yüzyılda da dış devletlere karşı cihat ilan etme pratikleri devam etmiş ve Birinci Dünya Savaşı cihat ve milliyet arasında belirsiz bir ilişki oluşturmuştur. Bundan sonraki süreçte cihat sadece dini bir görev ya da Şaha karşı bir sorumluluk olmamış, aynı zamanda ulusal bir anlam da kazanmıştır. Modern anlamda cihat ulusal çerçeveye içerisinde dine farklı bir yer belirlemiş ve Şii ulema için yeni alanlar oluşturmuştur.³⁸

Ayrıca savaşın olumsuz etkileri, tarımda hasadın yeterince yapılamaması, ölümcül derecede etkili olan salgın hastalıklar 1917-1921 yılları arasında İran halkını önemli derecede etkilemiştir. Zaten tifüs ve kolera gibi salgın hastalıklara maruz kalan halk o dönemde tüm dünyayı etkisi altına alan İspanyol salgınından da oldukça etkilenmiştir. Kalabalık nüfus, yetersiz beslenme, sağlık merkezlerinin yeterli olmaması ve hijyen problemlerinden dolayı hastalık kolay bir şekilde yayılma göstermiştir.³⁹ Modern tıp tarihi alanında uzman olan ve salgın hastalıklarla ilgili çalışmalar yapan Amir A. Afkhanî, bu salgının sebep olduğu ölümlerle ilgili bir tahminde bulunarak İran'da 902.400 ila 2.431.000 arasında bir can kaybının olduğunu belirtmiştir.⁴⁰

2. Rıza Şah'ın İktidarı

İran, Birinci Dünya Savaşı sonrasında ekonomik anlamda faaliyetlerin durma noktasına geldiği ve ayrıca bir otorite sorunu ile karşı karşıya kaldığı bir süreci yaşamıştır. Durumun bu denli kötü olmasını bir fırsat olarak gören kabile, aşiret ve diğer gruplar yağma, talan gibi faaliyetlerle birlikte isyan hareketlerine de girişmişlerdir. Bu süreçte en önemli isyanlardan biri de Simko Ağa liderliğindeki Şikak Aşireti'nin çıkarmış olduğu isyandır. Bu isyan, bir yandan İran'ın otoritesini sarsarken diğer yandan da Türkiye ile İran sınırında vuku bulmasından dolayı iki devlet arasında problem oluşturmuştur.⁴¹

³⁶ Sonay Ünal, *Azerbaycan Milli Hükümeti: Yakın Dönem İran Tarihi (1945-1946)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019, s. 19-21.

³⁷ Celal Metin, "İran (Fars) Milliyetçiliğinin Tarihsel Gelişimi", *Türk Yurdu*, S. 287, 2011, s. 116.

³⁸ Firoozeh Kashani-Sabet, *Frontier Fictions (Shaping the Iranian Nation, 1804-1946)*, Princeton University Press, New Jersey 1999, p. 5-148.

³⁹ Jaime Bretnauer, *The Spanish Flu Epidemic and Its Influence on History (Stories from the 1918-1920 Global Flu Pandemic)*, Pen&Sword Books, South Yorkshire 2019, p. 76-77.

⁴⁰ Mohammad Hossein Azizi-Ghanbar Ali Raees Jalali-Farzaneh Azizi, "A History of the 1918 Spanish Influenza Pandemic and its Impact on Iran", *Archives of Iranian Medicine*, Vol. XIII, No. 3, 2010, p. 263-264.

⁴¹ 943 tarihli ve 181 numaralı Ekrad ve Azaz Mufasssal Defteri kayıtlarına göre Şikak Aşireti, 13 koldan oluşmakla beraber 355 nefer ve 82 haneye sahipti. Bunun dışında 7180 akçe kadar vergi verdikleri de belirtilmektedir. Ayrıca bu aşiret, 1905-1930 yılları arasında İran'ı zor durumda bırakmıştır. İran'a zorluk yaşatan bu aşiretin lideri Simko Ağa ve yanındaki 12 arkadaşı 18 Temmuz 1930 tarihinde İran ordusu tarafından pusuya düşürülerek öldürülmüştür. Bkz. Mehmet Kaya, "Simko Ağa İsyanı'nın Türk-İran İlişkileri Üzerindeki Etkileri (1905-1930)", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 7, S. 14, 2017, S. 203-206.

1920'li yıllar devletin başkent dışında çok fazla bir varlık gösteremediği bir dönem olmuştur.⁴² Çünkü devlet yönetimi hukuk ve bürokrasiden ziyade bölgenin ileri gelen şahıslarına dayanarak idare edilmiştir. Hatta bu konuyla ilgili İngiliz diplomat Sir John Malcolm⁴³; aşiret reislerinin, valilerin, kadıların, köy muhtarlarının Şah tarafından atandığını, uygulamada ise tam tersine bölgenin ileri gelenlerinin, yani saygın kişilerin halk tarafından seçildiğini belirtmiştir. Bununla birlikte Kaçarlar, baskı ve idare kurma açısından yeterli düzeyde olmadıkları için sosyal bölünmeleri sistemli bir şekilde kullanıp ayakta kalmaya çalışmışlardır. Ayrıca sermayedarlar arasındaki rekabetler, henüz yeni kurulan partiler arasındaki çekişmeler ve İngiltere ile İran arasında yapılan anlaşmanın gereklilikleri hükümeti iş yapamayacak bir duruma getirmiştir. Bu süreçte bazı vilayetler ağaların denetimindeyken bazıları ise asiler tarafından yönetilmekteydi. Öte yandan Ruslar Gilan'ı alarak Tahran'a yürüme tehdidinde bulunurken, Şah ise ülkeyi terk etme planları yapmaktaydı. Tüm bunlar yaşanırken herkes bu sorunlara son verecek birini beklemekteydi.⁴⁴

2.1. Rıza Şah'ın İktidara Gelmesinde İngilizlerin Rolü

İngiltere, durumun bu denli kötü olmasında önemli ölçüde etkili olmuştur. Özellikle İran petrolü⁴⁵ üzerindeki hâkimiyetini devam ettirmek ve Bolşevizm tehdidini durdurmak adına 1918-1921 yılları arasında İran üzerindeki baskısını oldukça artırmıştır. Öyle ki, hükümet İngilizlerin sayesinde devletin başında bulunurken İran ordusu da yine İngilizler tarafından düzene sokulmaya çalışılmıştır.⁴⁶ Tüm bu olumsuzlukların yaşandığı bir dönemde halk ayaklanmış ve bir kargaşa ortamı meydana gelmiştir. Rıza Han'ın ortaya çıkmasıyla gerçekleştirilecek darbe bu kargaşa ortamının son bulmasında etkili olmuştur.⁴⁷

İngiltere, İran'da takip ettiği siyaset gereğince ekonomik olarak sömürü gerçekleştirmek için emniyeti zorunlu tutmuş, İran'da İngiliz askerinin bulunması için engelleri ortadan kaldırmıştır. Bunun yanında İran'daki varlığına tehdit olarak gördüğü sosyalist faaliyetlere karşı tedbirler almış ve son olarak ise kendisine bağlı merkezi idare tesis etmeye çalışmıştır. Merkezi bir idare fikrinin ortaya çıkmasında halkın Batı sömürgeciliğine karşı fiili anlamda harekete geçmesi etkili olmuştur.⁴⁸

⁴² Mohammad-Reza Djalili-Thierry Kellner, *100 Soruda İran*, Çev. Reşat Uzmen, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2017, s. 29.

⁴³ 1769 yılında İngiltere'de doğan Sir John Malcolm; asker, yazar ve aynı zamanda yönetici gibi vasıflara sahipti. O, ayrıca Fars dili ve kültürü konusunda uzmanlaşmıştır. Sir John Malcolm, 1833 yılında ise hayatını kaybetmiştir. Bkz. <https://www.historytoday.com/archive/send-malcolm-life-major-general-sir-john-malcolm> (E.T. 20. 08. 2019).

⁴⁴ Abrahamian, *age*, p. 20-62.

⁴⁵ Petrolün Ortadoğu'daki tarihi çok eskilere dayanmakla beraber İlk ve Ortaçağlarda doğal olarak ortaya çıktığı zamanlarda kullanılırdı. Ayrıca İran'da Zerdüştlerin tapınaklardaki ateşi alevlendirmek için kullanılan petrol Bizans ve İslam coğrafyasında ise patlayıcı yapımında kullanılmıştır. Bkz. Bernard Lewis, *The Middle East (A Brief History of the Last 2000 Years)*, Scribner, New York 1995, p. 214. Modern dönemde ise İran'da petrol, İngiltere'ye verilen imtiyazlar çerçevesinde İngiliz şirket William Knox D'Archi'ye verilen petrol arama izni neticesinde 1908'de bulunmuştur. Bulunan petrolden elde edilen gelirlerin % 84'ü İngiltere'ye verilirken sadece % 16'sı İran'a bırakılmıştır. Bkz. Gökhan Bolat, "İngiltere Savunma Bakanlığı Kayıtlarına Göre I. Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti ve İran Arasındaki Ulaşım Yolları", *International Journal of Social Science*, C. 6, s. 3, 2013, s. 1071.

⁴⁶ Cleveland-Bunton, *age*, p. 185.

⁴⁷ Frederick Tallberg, *Ez Kiros Ta Pehlevi*, Neşri Danişgâh-ı Pehlevî, Şiraz 1346, s. 92.

⁴⁸ Esasen İngiltere'nin İran üzerinde siyasi ve askeri anlamda faaliyetlere başlaması Safeviler Dönemi'ne kadar gitmektedir. Safevi Şahı I. Abbas (1565-1635) döneminde Robert ve Anthony Shirley adındaki iki

Bu merkezi hükümetin başına getirilecek kişinin Rıza Han olması kararlaştırılmıştır.⁴⁹ Dayısı aracılığıyla girdiği Kazak Tugayı'nda hızla yükselişe geçen Rıza Han Birinci Dünya Savaşı esnasında Hemedan Piyade Taburu Kumandanlığı'na getirilmiştir. Ayrıca Bolşevik İhtilali'nden sonra İngilizlerle işbirliği yapmış ve Kazak Tugayı'nda Bolşevik yanlısı olan kumandanları tasfiye etmiştir. Bu faaliyetlerin dışında Gilan'da patlak veren Mirza Üçe Han Cengeli isyanını bastırmış,⁵⁰ ayrıca Azerbaycan'da Türk Şahsevenler, Kirmanşah'ta Beluciler, Horasan'da ise Kürt isyancılara karşı çetin mücadeleler vermiştir.⁵¹

Bu başarılarla imza atan Rıza Han, İngiltere tarafından görevlendirilmiş olan General Ironside'nin çabaları ile devletin başına geçmiştir.⁵² Ironside öncelikli olarak Rıza Han ile görüşerek İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na bir rapor göndermiştir. Bu raporda Rıza Han'ın kendilerine hizmet edeceğine inandığını ve darbe hazırlıklarını ise Seyyid Ziyaeddin Tabatabai ile ortak yapılacağını belirtmiştir. Ironside ayrıca Rıza Han ve Tabatabai'nin de içinde olduğu bir görüşme yaparak darbe sonrasında Tabatabai'nin Başbakan olması gerektiğini Rıza Han'a kabul ettirmiştir. Yapılan görüşmede Rıza Han Tahran'ın ele geçirilmesi ve Şah'ın düşürülmesinde bir problem olmayacağını Ironside'a bildirmiş ve Ironside de Tahran'da bulunan elçisi Normon'un darbe için gerekli ortamın oluşturulmasında görevlendirildiğini belirtmiştir.⁵³

İngilizler bu faaliyetleri yürütürken İran'da önemli ölçüde etkili olan Jandarma güçleri, darbe hareketinin sivil ve askeri liderleri olan Tabatabai ve Rıza Han'ın planladığı hareket içerisinde yer almıştır. Özellikle Kazak Birliği ile Jandarma güçleri arasında bir işbirliği gerçekleşmiş ve 1920'lerin başlarına gelindiğinde ise bu birlik faal bir bağlantıya dönüşerek darbenin gerçekleşmesinde önemli bir rol oynamıştır. Hatta Jandarma güçlerinin önde gelen subayları arasında yer alan Yüzbaşı Seyyar ve Binbaşı Kayhan Kazvin'den Tahran'a yürüyen Kazak askerlerine eşlik etmiş, bu durum başkentte bulunan Jandarma güçlerinin darbeye direnmemesinde etkili olmuştur.⁵⁴

kardeş 1598 yılında İran'a gönderilmiş ve burada Şah'ın askerlerini Osmanlı Devleti'ne karşı savaşmaları için eğitmişlerdir. Böylece İran ve Osmanlı Devleti'nin bu mücadele neticesinde ekonomik ve askeri açıdan zayıflamasında etkili olmuşlardır. Bkz. Yılmaz Karadeniz, "İngiltere'nin İran'da Askeri Darbe İle Rıza Han Pehlevi'yi İktidara Getirmesi (1921)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 6, s. 27, 2013, S. 292-298.

⁴⁹ 1925 ila 1930 yılları arasında Tahran Büyükelçiliği yapmış olan Memduh Şevket Esendal, Rıza Han'ın İngilizlerin desteğiyle İran'da başa geldiğine dair söylentiler olduğunu şu sözleriyle ifade etmiştir: "*Bu hareketi İngilizlerin yaptırдыkları ve Rıza Han'ı öteden beri ellerinde tuttukları rivayet olunuyor. Ben, buna da itimat edemiyorum. Ancak İran'da takip ettikleri hatt-ı hareket ve kullandıkları vesaiti kâfi derecede bilmedikçe ihtiyat etmek ve hiçbir şey söylememek daha münaşıptır.*" Bkz. Memduh Şevket Esendal, *Tahran Anıları ve Düşsel Yazılar*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1999, s. 17. Memduh Şevket Esendal'ın Tahran Büyükelçiliğine görevlendirilmesi ile ilgili Bkz. BCA, 30-18-1-1/14-47-1; BCA, 30-18-1-2/13-58-12.

⁵⁰ Rıza Kurtuluş, "Rıza Şah Pehlevi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 35, İstanbul 2008, s. 67.

⁵¹ Kaya, *agm*, s. 204.

⁵² İran'da Rıza Han'ın İngilizler tarafından devletin başına getirildiğine inanılmaktaydı. Efsanevi bir şekilde yükselen Rıza Hanla ilgili böyle bir iddianın olması akla hayale sığmazken, İngilizler de bu iddiaları reddetmişlerdir. Öte yandan son dönemde General Ironside'nin yayımlanan günlükleri bir İngiliz bağlantısının olduğunu ortaya çıkarmıştır. Bkz. Gavin R. G. Hambly, "The Pahlavi Autocracy: Rıza Shah, 1921-1941", *The Cambridge History of Iran (From Nadir Shah to the Islamic Republic)*, Vol. VII, Ed. Peter Avery-Gavin Hambly-Charles Melville, Cambridge University Press, Cambridge 2008, p. 219.

⁵³ Karadeniz, *agm*, s. 298.

⁵⁴ Cronin, *age*, p. 65-66.

1921 yılının başlarında emrindeki 2500 Kazak askeriyle Tahran'a giren Rıza Han, stratejik açıdan önem arz eden yerleri kontrolü altına almıştır. Böylece hükümet düşmüş ve Tabatabai tarafından yeni bir hükümet kurulmuştur.⁵⁵ Rıza Han ise Ahmed Şah tarafından devletin savaş bakanı olarak seçilmiştir. Aradan üç ay gibi kısa bir süre geçtikten sonra Rıza Han ile anlaşamayan Tabatabai ülkeden ayrılmıştır.⁵⁶ Bu olaydan sonra düşen hükümetin yerine yeni bir hükümet daha kurulmuştur. Kurulan bu yeni hükümette Rıza Han Savaş Bakanlığı görevine devam etmiş ve 1923 yılında Ahmed Şah tarafından İran'ın Başbakanı olarak atanmıştır.⁵⁷

Rıza Han Başbakanlık görevini bir süre sürdürdükten sonra Ahmed Şah'ın sürgün edilerek Avrupa'ya gönderilmesinin ardından ülke yönetimini tek başına idare etmeye başlamış,⁵⁸ 25 Nisan 1926 tarihine gelindiğinde ise Tahran'daki Gülistan Sarayı'nda taç giymek için hazırlanmıştır.⁵⁹ Taç giyme merasimi esnasında meclis başkanı tacı eline alarak Rıza Şah'a giydirmek istemiş fakat Rıza Şah meclis başkanının elinden tacı alarak "*Bu başkasının başıma takabileceği bir şey değil*" diyerek tepki göstermiştir. Bu olayla birlikte tören Safevi, Kaçar ve Avrupalıların geleneklerine dayanan bir konsept ile devam etmiştir. Cuma imamının okuduğu duayla başlayan tören Başbakanın Şehname'den alıntılar yaparak yapmış olduğu bir konuşma ile son bulmuştur.⁶⁰ Böylece Kaçar Hanedanı'nın yıkılıp yerine Pehlevi Hanedanı'nın gelmesiyle İran'da yeni bir dönem başlamıştır.⁶¹ Bu gelişme ile birlikte hanedanın ismi Pehlevi olarak değişmiş, Rıza Han ise taç giydikten sonra Rıza Şah Pehlevi olarak anılmaya başlanmıştır.⁶²

2.2. Yeni Bir Düzen Oluşturma Çabaları

Rıza Şah Pehlevi yönetimi yirminci yüzyıl İran'ında önemli bir dönemi oluşturmaktadır. İran'ın ulus devlet, milliyetçi, merkezîyetçi, modernleşmeci politikalar gerçekleştirmesi onun döneminde meydana gelmiştir.⁶³ Rıza Şah Pehlevi, genel olarak reform yapan, çağdaşlaştırmaya yönelik adımlar atan ve laikleştirici rol üstlenen biri olarak görülmektedir. Fakat o yeni kurumları oluştururken bir yandan politika, ekonomi ve toplumda kendi denetimini sağlamak isterken diğer yandan da devletin gücünü gösterme düşüncesi içerisinde olmuştur.⁶⁴

⁵⁵ Ervand Abrahamian, *Iran Between Two Revolutions*, Princeton University Press, New Jersey 1982, p. 118.

⁵⁶ Laura Etheredge, *Iran (Middle East: Region in Transition)*, Britannica Educational Publishing, New York 2011, p. 131. Seyyid Ziyaeddin'in Başbakanlıktan ayrılmasında etkili olan diğer bir unsur ise İngilizlerle yaşamış olduğu problemlerden kaynaklanmaktaydı. Bkz. Aygün Attar, "İran'ın Farslaşma Süreci ve Bu Süreçte Farsça'nın Rolü", *Erdem Atatürk Kültür Merkezi Dergisi*, S. 52, 2008, s. 21. Seyyid Ziyaeddin'in yaşamış olduğu problemlerden en önemlisi Başbakanlık yaptığı dönemde İngiliz karşıtı bir tavır alması ve bu bağlamda İngilizlerle irtibat halinde olan kişileri tutuklaması olmuştur. Bkz. Tayyar Arı, *Geçmişten Günümüze Orta Doğu*, C. 1, Alfa Akademi Basım Yayın, Bursa 2017, s. 368.

⁵⁷ Michael Zirinsky, "Imperial Power and Dictatorship: Britain and The Rise of Reza Shah 1921-1926", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. XXIV, No. 4, 1992, p. 647.

⁵⁸ Arı, *age*, s. 368.

⁵⁹ BOA, HR.İM, 253-45.

⁶⁰ Abrahamian, *age*, p. 65.

⁶¹ Gülara Yenisey, *İran'da Etnopolitik Hareketler (1922-2004)*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2008, s. 121.

⁶² <https://www.thefamouspeople.com/profiles/rez-shh-6133.php> (E.T. 28. 08. 2019)

⁶³ Gene R. Garthwaite, *The Persians*, Blackwell Publishing, Oxford 2005, p. 221.

⁶⁴ Abrahamian, *age*, p. 72.

Devletin gücünü her alanda gösterme adına 1927 yılında başlatılmış olan merkezileştirme programı ordu kullanılarak halka dayatılmaya çalışılmıştır.⁶⁵ Anayasal dönem aydınlarınca ortaya konan bu program geniş anlamda topluma dayatılmaya çalışılınca husumet yerine direnişle karşılanmıştır. Bu merkezileştirme kapsamında nüfus sayımı yapılmış, zorunlu askerliğin yapılmasına dair yasalar çıkarılmış ve ayrıca yargı sistemi laik düşünce çerçevesinde yeniden düzenlenmiştir.⁶⁶

Devletin başına gelen Rıza Şah seçim yasasına dokunmazken 1926 yılındaki 5. Meclisten 1940 yılındaki 13. Meclise kadar her meclisin oluşumunda söz sahibi olmuştur. Öte yandan mebusların sözlerini dinlemesini garanti altına almak isteyen Şah, parlamento dokunulmazlığını kaldırmış, bütün partileri yasaklamış ve bağımsız gazeteleri kapatarak rejim tarafından seçilen kişileri parlamentoya sokmuştur. Aynı zamanda Rıza Şah istikrar gösterecek ve güvenebileceği bakanlar seçilmesine özen göstermiştir. 1906 ile 1925 yılları arasında İran'da 35 Başbakan değişikliği olmuş ve 60 kabine kurulmuştur. 1926-1941 yılları arasında ise sadece 10 kabine ve 8 başbakan görev yapmıştır.⁶⁷

Bu dönemde ortaya çıkan diğer önemli bir gelişme ise hızlı bir şekilde modernleşmenin ön plana çıkması olmuştur. Bu bağlamda 1927 yılında güneş takvimi kabul edilmiş,⁶⁸ 1928 yılında laik medeni kanun devreye girmiştir.⁶⁹ Ayrıca 1934 yılında Rıza Şah tarafından çıkarılan bir genelge ile ülke için Fars ve Kaçar gerilemesini anımsatan “Persia” yerine “İran” ismi kullanılmaya başlanmıştır.⁷⁰ Bunlarla birlikte 1935 yılında erkeklere şapka giyme zorunluluğu getirilirken⁷¹ 1936 yılında çıkarılan bir yasa ile de kadınların peçe takması yasaklanmıştır.⁷²

Birçok alanda olduğu gibi ekonomik anlamda da bu dönemde önemli gelişmeler yaşanmıştır. Özellikle Rıza Şah'ın idaresi boyunca Amerikalı mali danışman Arthur Millspaugh'un uygulamış olduğu mali reformlar sayesinde devletin sabit geliri artmıştır. Öte yandan Rıza Şah'ın koymuş olduğu vergilendirme de devletin gelirlerinin artmasında etkili olmuştur. Yine bu dönemde petrol gelirleri de artış göstermiştir. Ham petrolde yapılan üretim 1921 ile 1940 yılları arasında 1.743.557 tondan 8.167.286 tona çıkmıştır. 1933 yılında İngiltere ile yapılan petrol antlaşmasına rağmen İran'ın geliri aynı dönemde 2.379.560'tan 40.000.000

⁶⁵ Özellikle orduda reformun yapılabilmesi için kurucu meclisin vermiş olduğu destek askeri kuvvetlerin önünü açmıştır. Bkz. Said Emir Ercümen, “Anayasalar ve Politik Düzen Mücadelesi: Politik Geleneğin Modernleşmesi Üzerine Bir Çalışma”, *Orta Doğu'da Kültürel Geçişler*, Çev. Birgül Koçak, Ed. Şerif Mardin, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2007, s. 36-37.

⁶⁶ Stephanie Cronin, “Reform from Above, Resistance from Below: The New Order and its Opponents in Iran, 1927-29”, *The State and the Subaltern (Modernization, Society and the State in Turkey and Iran)*, Ed. Touraj Atabaki, I. B. Tauris, London and New York, p. 71-72.

⁶⁷ Abrahamian, *age*, p. 73-75.

⁶⁸ Touraj Atabaki, “Time, Labour-Discipline and Modernization in Turkey and Iran: Some Comparative Remarks”, *The State and the Subaltern (Modernization, Society and the State in Turkey and Iran)*, Ed. Touraj Atabaki, I. B. Tauris, London and New York 2007, p. 7.

⁶⁹ Garthwaite, *age*, p. 228.

⁷⁰ John H. Lorentz, *Historical Dictionary of Iran*, Scarecrow Press, Maryland 2007, p. 35.

⁷¹ İran'da Türkiye'dekine benzer kenarlı şapka kullanılmadan önce “Pehlevi Şapkası” kullanılmaktaydı. Fransız kasketine benzeyen ve İranlı erkeklerin kullanması gerektiğini belirten karar 1927 yılının Ağustos ayında alınmıştır. Bkz. Mehmet Koca, “XX. Yüzyılın Başında Şah Rıza Pehlevi'nin Reformları Ekseninde İran'ın Modernleşme Çabası”, *Asia Minor Studies*, C. 8, S. 1, 2020, s. 366. İran hükümetinin almış olduğu bu karar bazı aşiretlerin muhalefetiyle karşılaşmıştır. Bu aşiretler için Bkz. BCA, 30-10-0-0/261-755-28.

⁷² Cleveland-Bunton, *age*, p. 188.

İngiliz pounduna çıkmıştır.⁷³ Ayrıca İran, Pehlevi idaresinin ilk yirmi yıllık sürecinde tarıma dayalı bir ülke olmaktan sıyrılıp bir sanayi ülkesi konumuna gelmiştir.⁷⁴

3. Yeniden Tarafsızlık ve Müttefik Devletlerin İran'ı İşgali

Birinci Dünya Savaşı'nda galip gelen devletler dünyanın siyasi haritasını belirlemede etkili olmuşlardır. Ayrıca Osmanlı, Almanya, Avusturya-Macaristan ve Çarlık Rusya'nın yıkılması kuvvetler boşluğu oluşturmuştur. Bu boşluk, savaşta galip gelen devletler tarafından doldurulmaya çalışılınca yıkılan devletlerin ardından kalan milletlerin bu durumdan memnun olmamasına sebep olmuştur. Bundan dolayı yapılan antlaşmalar bir düzen getirmiş gibi görünse de aslında birçok sorunun da ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bununla beraber büyük devletlerin rejim değişikliğine gitmesi ve bu rejim değişikliği sonrası izlenen yeni politikalar ile 1930 sonrasında yaşanan gelişmeler bir büyük dünya savaşının çıkmasında önemli derecede etkili olmuştur.⁷⁵

1930'lu yılların sonunda Avrupa'da savaşın kapıya dayandığı esnada birçok devlet bu savaştan olumsuz yönde etkilenmiştir. Şüphesiz bu savaştan etkilenen devletlerden biri de İran olmuştur. Bu savaş, 1 Eylül 1939 tarihinde başlamış, 2 Eylül'de ise İran Başbakanı Mahmut Cem bir bildiri yayınlarak İran'ın savaşta tarafsız olduğunu ilan etmiştir. Şah İran'ın savaşa katılacak kadar güçlü, hak ve hukukun çiğnenmesine engel olacak kadar zayıf olmadığını düşünmekteydi. O yüzden bu şartlar İran'ın tarafsız kalmasını zorunlu kılarken aynı zamanda İranlılara göre savaştan kaçınmanın Birinci Dünya Savaşı'nda olduğu gibi olumsuz bir durumla karşılaşmayı da engelleyeceği düşünülmüştür. Böylece savaşta tarafsız olmak hem içte hem de dışta ülkenin huzuru açısından bir güvence olarak görülmüştür. Savaşın başlarında böyle bir tutum izleyen İran 1939 ila 1941 yılları arasında bu tutumunu devam ettirmiştir.⁷⁶

1939 ila 1941 yılları arasında tarafsızlığını koruyan İran savaşın taraflarıyla ilişkilerini devam ettirirken 1941 yılında Almanların Ruslara saldırmasıyla durum değişmiş ve savaş İran sınırlarına yaklaşmıştır. Öte yandan Almanya'nın bu hamlesi İngiltere ve Rusya'yı birbirine yakınlaştırırken İran da Almanya ile yakınlaşarak İngiltere ve Rusya karşısında bir denge unsuru oluşturmak istemiştir.⁷⁷ Bu yakınlaşma ile birlikte ilerde İran'a müdahale edilmesinde bir gerekçe olarak da öne sürülecek olan Alman uzman ve danışmanlar İran'a davet edilmiştir.⁷⁸ Bunlarla birlikte Almanların Ruslara savaş ilan etmesi neticesinde Rusya'ya savaş için gerekli teçhizatın ulaştırılması gündeme gelmiştir. Müttefik devletler tarafından Rusya'ya yapılacak olan yardım için birçok güzergâh olmasına rağmen kısa ve güvenli olmasından dolayı yardımların İran üzerinden yapılmasına karar verilmiştir.⁷⁹

⁷³ Behrooz Moazami, *State, Religion and Revolution in Iran, 1796 to the Present*, Palgrave Macmillan, New York 2013, p. 42.

⁷⁴ Aygün Attar (Haşimzade), *İran'ın Etnik Yapısı (Yakın Dönem ve Günümüzde)*, Divan Yayıncılık, Ankara 2006, s. 105.

⁷⁵ Rıfat Uçarol, *Siyasi Tarih*, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul 1977, s. 201.

⁷⁶ Mustafa Şehitoğlu, *İkinci Dünya Savaşı'nda ve Sonrasında İran (1938-1953)*, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi), Elazığ 2017, s. 58-59.

⁷⁷ Sadık Zibakelam, *Reza Şah*, Rozene, Tahran 1398, s. 290-291.

⁷⁸ Oral Sander, *Siyasi Tarih (1918-1994)*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2004, s. 88.

⁷⁹ Bu yardımlar Amerika ve İngiltere ile birlikte yapılmıştır. İlk üç ay içerisinde İngiltere Rusya'ya 450 uçak, 22.000 ton kauçuk, üç milyon çift ayakkabı ve savaş için gerekli madenler gönderirken Amerika ise Ekim ayında altmış milyon dolarlık bir yardım yapmış ve Amerika'nın tüm savaş sürecinde yaptığı bu yardımlar on bir milyar doları bulmuştur. Bkz. Armaoğlu, *age*, s. 462.

3.1. İran'ın İşgali ve Rıza Şah'ın Düşüşü

Rusya'ya yardımlar yapılırken Hitler'in başa geldiği günden beri onunla iyi ilişkiler kuran Rıza Şah'ın getirtmiş olduğu Alman mühendis ve uzmanlar Müttefik Devletler açısından rahatsız edici bir durum olarak ön plana çıkmıştır. Özellikle İngiltere bu Alman mühendis ve uzmanlardan çok rahatsız olmuş ve bunların bir an önce ülkeden çıkarılmasını talep etmiştir.⁸⁰ Çünkü Almanlar demiryolundan haberleşmeye, askeri sanayiye, üniversitelere kadar İran'ın en önemli kurum ve kuruluşları içerisinde faaliyet yürütmekteydiler. Bunlardan birçoğu gerçekten de mühendislik, mimarlık ve bilim alanında uğraşlar vermesine rağmen bir kısmı da Nazi ajanı olarak görev yapmışlardır. Bu durumdan oldukça rahatsız olan İngiltere ve Rusya İran'daki Alman vatandaşlarını da gerekçe göstererek İran'ı işgal etme kararı almıştır.⁸¹

Bu süreçte İran'a müdahale edilmeden önce dönemin Başbakanı Ali Mansur Rus ve İngiliz Tahran baş elçileri tarafından Almanların İran'dan çıkarılması için uyarı almıştır. Fakat Başbakan Ali Mansur, o dönemde İran'ın savaşta tarafsız olduğunu ve Almanların İran'dan çıkarılmasının İran ile Almanya arasındaki anlaşmaya aykırı olduğunu belirtmiştir. Bu iki baş elçi bir süre sonra Ali Mansur ile görüşüp aynı uyarıları yinelemiş fakat Ali Mansur'un bu konudaki cevabı değişmemiştir. Bunun üzerine İngiliz ve Ruslar İran'a müdahale etmeye başlamışlardır. İngiliz deniz kuvvetleri İran'ın bütün askeri ve savaş gemilerini batırmış, kara kuvvetleri ise Hürremşehr ve Abadan şehrini darmadağın etmiş ve Ahvaz'a doğru ilerlemiştir. Ruslar da İran'ın kuzeyinde Reşt ve Tebriz'e bombalar yağdırmış ayrıca İngiliz ve Rus hava kuvvetleri İran'ın askeri güzergâhlarını bombalamıştır. Tebriz, Reşd, Erdebil ve Meşhed gibi şehirlerin üzerine çeşitli ilanlar atarak İran'ın Almanlarla işbirliğini kesmediğini ve bundan başka çareleri olmadıklarını ifade ederek İran hükümetini suçlamışlardır.⁸²

İran, İkinci Dünya Savaşı'nda tarafsız olduğunu deklare etse de buna saygı gösterilmemiş, İngiliz ve Sovyet askerleri ülkeyi 1941 yılından 1946 yılına dek işgal altında tutmuş ve 1947 yılında ise ülkeyi kendi nüfuz alanlarına bölmüşlerdir. İran açısından ülkenin işgali egemenlik ihlali ve milli onuru zedeleyici bir durum olarak görülmüştür. Bu işgal Ruslara bir ikmal yolu açmış, Trans-İran demiryolu tamamen müttefiklerin kullanımına açılmıştır. Ayrıca işgal harcamalarının yaratmış olduğu enflasyon sarmalı sabit gelirli olan memurları ve diğer herkesi olumsuz yönde etkilemiştir. Bunların dışında mal stoklaması ve karaborsacılık da bu dönemde oldukça yayılmıştır. Bu süreçte savaşa giren ABD Ruslara ikmal malzemesi sağlama adına binlerce askerini İran'a yığmıştır. Buraya gelen sivil ve askeri personel İran hükümetinde danışman olarak önemli mevkilere gelmiş ve ABD'nin savaş sonrasında ülke üzerinde etkili olması hususunda gerekli temeli atmıştır.⁸³

⁸⁰ Hüseyin Ferdost, *Zuhur ve Sukût-i Saltanat-ı Pehlevi*, Tahran 1369, s. 86.

⁸¹ Şehitoğlu, *agt*, s. 75-79.

⁸² Zibakelam, *age*, s. 292.

⁸³ Cleveland-Bunton, *age*, p. 191. Özellikle ABD ile İran arasında yapılan antlaşma gereğince İran'a Amerikan askerlerinin girmesinin önü açılmıştır. Pravda gazetesinin Tahran özel muhabiri bu antlaşma hakkında genişçe bilgi vermektedir. Muhabirin aktardığına göre İran halkının büyük bir kısmının bu antlaşmayı desteklemediğini fakat bazı kesimlerin bu antlaşmanın propagandasını yaptığını ifade etmiştir. Hatta Journal D'Iran gazetesinin bu antlaşmanın 1943 antlaşmasıyla aynı olduğu düşüncesini öne sürdüğünü bile aktarmaktadır. Gazetenin bu iddiasına karşılık olarak muhabir sözlerine şöyle devam etmiştir. "Hakikatte ise durum hiç de öyle değildir. Bu antlaşma 1943 antlaşmasına katienen uymamaktadır. 24 Kasım 1943 antlaşması Amerikalılara İran'a ancak otuz kişilik bir müşavir heyet girmesine müsaade ettiğine ve halen İran'da pek çok ve sayısız heyetler gelmekte olduğuna göre, 6 Kasım 1947 tarihli Antlaşma tamamıyla yenidir. Ve yeni hükümler ihtiva etmektedir. Nitekim bu yeni antlaşma

İran her ne kadar savaşta tarafsız olduğunu ilan etse de tarafsız olduğunu ilan eden birçok devlet gibi o da olumsuz yönde etkilenmiştir. Özellikle Rıza Şah'ın saltanatının son yıllarında ciddi bir ekonomik, siyasi ve toplumsal buhran yaşamıştır. Başkentte şiddetli ekmek sıkıntısı ve mahrumiyeti vardı, hatta ekmek kıtlığını gidermek adına halktan ellerindeki buğdayı Maliye Bakanlığı'na teslim etmeleri istenmiştir. Bunların haricinde halkın gıda temini konusunda zorluk çekmesinden dolayı hükümet sıkıyönetim ilan ederken bazı temel gıdalar için ise karne uygulamasına geçilmiştir. Bu uygulamalarla birlikte zaten ekonomik yönden sıkıntılar yaşayan İran, vergi gelirlerinin yaklaşık üçte ikisini topladığı kuzey eyaletinde Rus işgalinden sonra vergi toplayamaz hale gelmiş ve bu durum devlet gelirleri açısından bir sorun olarak ön plana çıkmıştır.⁸⁴

İran İkinci Dünya Savaşı'nda da yabancı güçler tarafından işgal edilmiş ve 1907 yılında olduğu gibi bir kez daha iki işgal bölgesine ayrılmıştır. Böylece güneyde İngilizler, kuzeyde ise Ruslar etkili olmuştur. Ayrıca Alman elçiliğinin kapatılması isteği Şah tarafından kabul edilmemiş ve bunun üzerine başkent Tahran işgal edilmiştir. Böylece Rıza Şah Pehlevi 17 Eylül 1941 tarihinde tahtı oğlu Muhammed Rıza'ya bırakmıştır.⁸⁵ Rıza Şah, tahtı oğluna devrettikten sonra önce Moritus Adası'na daha sonra da Johannesburg'a sürgüne gitmiş ve burada 1944 yılında hayatını kaybetmiştir.⁸⁶

SONUÇ

Tarihin hemen hemen her döneminde dikkatleri üzerine çeken İran, yakın tarihte de bu özelliğini korumuş ve yirminci yüzyılın ilk yarısında önemli gelişmelere sahne olmuştur. Bu gelişmeler arasında öncelikli olarak Birinci Dünya Savaşı gelmektedir. Bu savaşta tarafsız olduğunu duyurmasına rağmen büyük devletlerin savaş alanı haline gelmekten kurtulamamış ve bu savaştan olumsuz yönde etkilenmiştir. İran sadece savaş esnasında değil savaş sonrasında da birtakım zorluklar yaşamıştır. Öyle ki savaşın olumsuz etkileri, tarımda hasadın yeterince yapılamaması, ölümcül derecede etkili olan salgın hastalıklar 1917-1921 yılları arasında İran halkını önemli derecede etkilemiştir. Zaten tifüs ve kolera gibi salgın hastalıklardan olumsuz yönde etkilenen halk o dönemde tüm dünyayı etkisi altına alan İspanyol salgınından da oldukça etkilenmiştir.

Amerikalılara tamamıyla İran'a müdahale hakkını vermekte ve İran'ı tabi bir devlet haline sokmaktadır. Bu yüzden Sovyetlerin Tahran Büyükelçisi Satçıkof 31 Ocak'ta İran hükümetine bir nota vererek bu vaziyeti protesto etmiş ve hakikatı açıklamıştır. Bu notada İran'ın Amerikan askeri üssü haline geldiğinden bahisle 7 maddeyi ihtiva eden hususlar belirtilmektedir." Bu maddelerde Amerika'nın İran ordusuna kredi karşılığında silah verdiği, İran harp istihsalinin teşkilatlandırılması adına planlar hazırlandığı, Amerika'nın isteği doğrultusunda Kume kasabasında hava üssünün kurulduğu, son aylarda birçok Amerikan mümessilinin İran'a geldiği, 1947 yılının başlarında General Gro'nun İran ordusunu teşkilatlandırmak için faaliyet yürüttüğü, İran Genelkurmayı nezdinde Amerikan usullerine uygun bir komisyon kurulduğu ve son olarak Tahran'da beş kışlanın Amerikalılara tahsis edildiği ile ilgili bilgiler yer almıştır. Ayrıca notanın devamında Amerikalıların İran'da bulunmasının Sovyetler için bir tehlike arz ettiği ve Amerikan uçaklarının Sovyet sınır bölgelerinde fotoğraf çektikleri vurgulanmıştır. Notanın sonunda ise tüm bu faaliyetlerin iyi komşuluk ilişkilerine uygun olmadığı gerekçesiyle İran hükümeti Sovyetler Birliği tarafından protesto edilmiştir. Bkz. BCA, 30-1-0-0/101-626-1.

⁸⁴ Şehitoğlu, *agt*, s. 103-105.

⁸⁵ Arı, *age*, s. 371. Rıza Şah Pehlevi öldükten sonra naaşı İran'a getirilmiş ve onun için 6 Mayıs 1950 tarihinde Tahran'da bir tören yapılmıştır. Hatta bu törene Türkiye de Orgeneral Kazım Orbay ve ona eşlik eden askeri personelle katılım sağlamıştır. Bkz. BCA, 30-18-1-2/122-39-18; BCA, 30-18-1-2/123-66-4.

⁸⁶ Nuran Kılavuz, "İran İslam Devrimi'ne Giden Süreçte Rex Sineması Faciası ve Etkileri", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, C. 9, S. 26, 2020, s. 197.

Birinci Dünya Savaşı sonrasında ekonomik ve toplumsal anlamda sıkıntılar çeken İran, bir darbe sonucunda iktidara gelen ve Pehlevi Hanedanlığı'nı kuran Rıza Şah ile bambaşka bir dönemi yaşamıştır. Rıza Şah Pehlevi yönetimi yirminci yüzyıl İran'ında önemli bir dönemi oluşturmaktadır. İran'ın ulus devlet, milliyetçi, merkezîyetçi, modernleşmeci bir yapıya bürünmesi bu dönemde gerçekleşmiştir. Rıza Şah Pehlevi, genel olarak reform yapan, çağdaşlaştırmaya yönelik adımlar atan ve laikliğin yerleşmesinde önemli rol üstlenen biri olarak ön plana çıkmıştır. Fakat o yeni kurumlar oluştururken öncelikli olarak politika, ekonomi, toplum gibi birçok alanda hem kendi denetimini sağlamak hem de devletin gücünü gösterme gayreti içerisinde olmuştur.

Yirminci yüzyılın ilk yarısında meydana gelen diğer önemli bir gelişme de birincisinde olduğu gibi İkinci Dünya Savaşı'nda da İran'ın tarafsız olmasına rağmen bu savaştan olumsuz yönde etkilenmesi olmuştur. Savaşın baş gösterdiği yıllarda ciddi bir ekonomik, siyasi ve toplumsal buhran yaşamıştır. Başkentte şiddetli ekmek sıkıntısı ve mahrumiyeti yaşanmış, hatta ekmek kıtlığını gidermek adına halktan ellerindeki buğdayı Maliye Bakanlığı'na teslim etmeleri dahi istenmiştir. Bunların haricinde halkın gıda temini konusunda zorluk çekmesinden dolayı hükümet sıkıyönetim ilan ederken bazı temel gıdalar için ise karne uygulamasına geçilmiştir. Bu uygulamalarla birlikte zaten ekonomik yönden sıkıntılar yaşayan İran vergi gelirlerinin yaklaşık üçte ikisini topladığı kuzey eyaletinde Rus işgalinden sonra vergi toplayamaz hale gelmiş ve bu durum devlet gelirleri açısından bir sorun olarak ön plana çıkmıştır. İran bir kez daha dış güçler tarafından işgal edilmiş ve 1907 yılında olduğu gibi yeniden iki işgal bölgesine ayrılmıştır. Ayrıca müttefik devletler başkent Tahran'ı da işgal etmiş ve bu işgal Rıza Şah Pehlevi'nin tahtı oğlu Muhammed Rıza'ya devretmesine sebep olmuştur.

KAYNAKLAR

Arşiv Belgeleri

BCA, 30-18-1-1/14-47-1.

BCA, 30-18-1-2/13-58-12.

BCA, 30-10-0-0/261-755-28.

BCA, 30-1-0-0/101-626-1.

BCA, 30-18-1-2/122-39-18.

BCA, 30-18-1-2/123-66-4.

BOA, HR.İM, 253-45.

Kitap, Makale ve Tezler

Abrahamian, Ervand, *Iran Between Two Revolutions*, Princeton University Press, New Jersey 1982.

Abrahamian, Ervand, *A History of Modern Iran*, Cambridge University Press, New York 2008.

Amanat, Abbas, *Iran Modern History*, Yale University Press, London 2017.

Arı, Tayyar, *Geçmişten Günümüze Orta Doğu*, C. 1, Alfa Akademi Basım Yayın, Bursa 2017.

Armaoğlu, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995)*, Alkım Yayınevi, İstanbul 2009.

- Atabaki, Touraj, "The First World War, Great Power Rivalries and the Emergence of a Political Community in Iran", *Iran and the First World War (Battleground of the Great Powers)*, Ed. Touraj Atabaki, I. B. Tauris, London and New York 2006, p. 1-7.
- Atabaki, Touraj, "Time, Labour-Discipline and Modernization in Turkey and Iran: Some Comparative Remarks", *The State and the Subaltern (Modernization, Society and the State in Turkey and Iran)*, Ed. Touraj Atabaki, I. B. Tauris, London and New York 2007, p. 1-16.
- Attar (Haşımzade), Aygün, *İran'ın Etnik Yapısı (Yakın Dönem ve Günümüzde)*, Divan Yayıncılık, Ankara 2006.
- Attar, Aygün, "İran'ın Farslaşma Süreci ve Bu Süreçte Farsça'nın Rolü", *Erdem Atatürk Kültür Merkezi Dergisi*, S. 52, 2008, s. 1-39.
- Azizi, Ghanbar Ali Raees Jalali-Farzaneh Azizi, "A History of the 1918 Spanish Influenza Pandemic and its Impact on Iran", *Archives of Iranian Medicine*, Vol. XIII, No. 3, 2010, p. 262-265.
- Bakhash, Shaul, "World War I", *Iran a Country Study*, Ed. Glenn E. Curtis-Eric Hooglund, Kessinger Publishing, Washington 2008, p. 26-27.
- Behraves, Maysam, "The Formative Years of Anglo-Iranian Relations (1907-1953): Colonial Scramble for Iran and Its Political Legacy", *Digest of Middle East Studies*, Vol. 21, No. 2, 2012, p. 386-400.
- Bolat, Gökhan, "İngiltere Savunma Bakanlığı Kayıtlarına Göre I. Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti ve İran Arasındaki Ulaşım Yolları", *International Journal of Social Science*, C. 6, S. 3, 2013, s. 1067-1107.
- Breitnauer, Jaime, *The Spanish Flu Epidemic and Its Influence on History (Stories from the 1918-1920 Global Flu Pandemic)*, Pen&Sword Books, South Yorkshire 2019.
- Carr, Edward Hallet, *The Bolshevik Revolution (1917-1923)*, V. I, W. W. Norton & Company, New York 1985.
- Cleveland, William L.-Martin Bunton, *A History of the Modern Middle East*, Westview Press, Boulder 2009.
- Cronin, Stephanie, "Iranian Nationalism and the Government Gandarmarie", *Iran and the First World War (Battleground of the Great Powers)*, Ed. Touraj Atabaki, I. B. Tauris, London and New York 2006, p. 43-67.
- Cronin, Stephanie, "Reform from Above, Resistance from Below: The New Order and its Opponents in Iran, 1927-29", *The State and the Subaltern (Modernization, Society and the State in Turkey and Iran)*, Ed. Touraj Atabaki, I. B. Tauris, London and New York, p. 71-93.
- Djalili, Mohammad Reza-Thierry Kellner, *İran'ın Son İki Yüz Yıllık Tarihi*, Çev. Reşat Uzmen, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2011.
- Djalili, Mohammad Reza-Thierry Kellner, *100 Soruda İran*, Çev. Reşat Uzmen, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2017.

- Ercümen, Said Emir, “Anayasalar ve Politik Düzen Mücadelesi: Politik Geleneğin Modernleşmesi Üzerine Bir Çalışma”, *Orta Doğu'da Kültürel Geçişler*, Çev. Birgül Koçak, Ed. Şerif Mardin, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2007, s. 15-62.
- Esental, Memduh Şevket, *Tahran Anıları ve Düşsel Yazılar*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1999.
- Etheredge, Laura, *Iran (Middle East: Region in Transition)*, Britannica Educational Publishing, New York 2011.
- Ettehadieh Nezam-Mafi, Mansoureh, “Qajar Iran (1795-1921)”, *The Oxford Handbook of Iranian History*, Ed. Touraj Daryaei, Oxford University Press, Oxford 2012, p. 319-346.
- Ettehadıyyeh, Mansoureh, “The Iranian Provisional Government”, *Iran and the First World War (Battleground of the Great Powers)*, Ed. Touraj Atabaki, I. B. Tauris, London and New York 2006, p. 9-27.
- Ferdost, Hüseyin, *Zuhur ve Sukût-i Saltanat-ı Pehlevi*, Tahran 1369.
- Fraser, T. G.-Andrew Mango-Robert Mcnamara, *The Makers of the Modern Middle East*, Gingko Library, London 2015.
- Fromkin, David, *A Peace to End All Peace (The Fall of the Ottoman Empire and the Creation of the Modern Middle East)*, Henry Holtand Company, New York 2001.
- Garthwaite, Gene R. *The Persians*, Blackwell Publishing, Oxford 2005.
- Hambly, Gavin R. G. “The Pahlavi Autocracy: Rıza Shah, 1921-1941”, *The Cambridge History of Iran (From Nadir Shah to the Islamic Republic)*, Vol. VII, Ed. Peter Avery-Gavin Hambly-Charles Melville, Cambridge University Press, Cambridge 2008, p. 213-243.
- Hüseyin, Asaf, *İran'da Devrim ve Karşı Devrim*, Çev. Taha Cevdet, Pınar Yayınları, İstanbul 1988.
- İpek, Yasin, *Kaçar Hanlığı ve Bahailer*, (Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 2009.
- Karadeniz, Yılmaz, *İran Tarihi (1700-1925)*, Selenge Yayınları, İstanbul 2012.
- Karadeniz, Yılmaz, “İngiltere'nin İran'da Askeri Darbe İle Rıza Han Pehlevi'yi İktidara Getirmesi (1921)”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 6, S. 27, 2013, s. 292-306.
- Karakaya, Suveyda, “İran”, *Modern Orta Doğu Siyasi Tarihi*, Ed. Hasan Öztürk, Bilgesam Yayınları, İstanbul 2016, s. 181-205.
- Kashani-Sabet, Firoozeh, *Frontier Fictions (Shaping the Iranian Nation, 1804-1946)*, Princeton University Press, New Jersey 1999.
- Kavala, Coşkun Faik, *İran: Modern Tarih*, Doğu Kitabevi, İstanbul 2019.
- Kaya, Mehmet, “Simko Ağa İsyanı'nın Türk-İran İlişkileri Üzerindeki Etkileri (1905-1930)”, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 7, S. 14, 2017, s. 201-210.
- Keddie, Nikkie R. *Modern Iran (Roots and Results of Revolution)*, Yale University Press, Haven and London 2006.

- Kılavuz, Nuran, “İran İslam Devrimi’ne Giden Süreçte Rex Sineması Faciası ve Etkileri”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, C. 9, S. 26, 2020, s. 196-209.
- Koca, Mehmet, “XX. Yüzyılın Başında Şah Rıza Pehlevi’nin Reformları Ekseninde İran’ın Modernleşme Çabası”, *Asia Minor Studies*, C. 8, S. 1, 2020, s. 355-371.
- Koutlaki, Sofia A. *Among The Iranians (A Guide to Iran’s Cultur and Customs)*, Intercultural Press, Boston and London 2010.
- Kurtuluş, Rıza, “Rıza Şah Pehlevi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 35, İstanbul 2008, s. 67.
- Lewis, Bernard, *The Middle East (A Brief History of the Last 2000 Years)*, Scribner, New York 1995.
- Lorentz, John H. *Historical Dictionary of Iran*, Scarecrow Press, Maryland 2007.
- Mansfield, Peter, *Ortadoğu Tarihi*, Çev. Ümit Hüsrev Yolsal, Say Yayınları, İstanbul 2012.
- Metin, Celal, “İran (Fars) Milliyetçiliğinin Tarihsel Gelişimi”, *Türk Yurdu*, S. 287, 2011, s. 113-125.
- Moazami, Behrooz, *State, Religion and Revolution in Iran, 1796 to the Present*, Palgrave Macmillan, New York 2013.
- Sander, Oral, *Siyasi Tarih (1918-1994)*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2004.
- Sarıkaya, Yalçın, *Geçmişten Günümüze İran: Tarih, Siyaset, Toplum ve Kültür*, TASAV, Ankara 2012.
- Shaffer, Brenda, *Sınırlar ve Kardeşler (İran ve Azerbaycanlı Kimliği)*, Çev. Ali Gara-Vüsal Kerimov, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2008.
- Soofizadeh, Abdolvahid, *Kaçar Hanedanlığı Dönemi’nde Osmanlı-İran İlişkileri (1795-1925)*, Ankara 2020.
- Şehitoğlu, Mustafa, *İkinci Dünya Savaşı’nda ve Sonrasında İran (1938-1953)*, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Elazığ 2017.
- Tallberg, Frederick, *Ez Kiros Ta Pehlevi*, Neşrî Danişgâh-ı Pehlevî, Şiraz 1346.
- Topal, Coşkun, “Mirza Küçük Han Hareketi ve İran’da İngiliz-Rus Rekabeti”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 174, 2008, s. 187-194.
- Uçarol, Rifat, *Siyasi Tarih*, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul 1977.
- Uçarol, Rifat, *Siyasi Tarih (1789-2014)*, Der Yayınları, İstanbul 2015.
- Ünal, Sonay, *Azerbaycan Milli Hükümeti: Yakın Dönem İran Tarihi (1945-1946)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019.
- Üstün, İsmail Safa, “İran (Safevilerden Günümüze Kadar)”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 22, İstanbul 2000, s. 400-404.
- Wheeler-Bennett, John W. *Brest-Litovsk: The Forgotten Peace (March 1918)*, Macmillan and CO, London 1938.
- Yenisey, Gülara, *İran’da Etnopolitik Hareketler (1922-2004)*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2008.

Zibakelam, Sadık, *Reza Şah*, Rozene, Tahran 1398.

Zirinsky, Michael, "Imperial Power and Dictatorship: Britain and The Rise of Reza Shah 1921-1926", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. XXIV, No. 4, 1992, p. 639-663.

Elektronik Kaynaklar

<https://www.historytoday.com/archive/send-malcolm-life-major-general-sir-john-malcolm>
(E.T. 20. 08. 2019).

<https://www.thefamouspeople.com/profiles/rez-shh-6133.php> (E.T. 28. 08. 2019)